ԱՐԵՄՏԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴՐՈՒԹԻՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՒԱՌՈՒՄ, 1918-1921ԻՆ

ԿԱՐԻՆԷ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ
karine.aleksanyan@yahoo.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ պատմագիտութեան կարեւոր հիմնախնդիրներից է հայոց նորագոյն պատմութեան ամենաողբերգական էջի՝ հայոց Մեծ Եղեռնի պատմութեան ամբողջական ուսումնասիրութիւնը[1]*։ Թէեւ այս ուղղութեամբ մեծ աշխատանք է կատարուած եւ հսկայածաւալ գրականութիւն է ստեղծուած, բայց դեռեւս լուրջ պատմագիտական ուսումնասիրութիւնների կարիք կայ թէ՛ Եղեռնի պատճառների, թէ՛ հետեւանքների ուսումնասիրման եւ թէ՛ մանաւանդ, դասերի իւրացման առումով։*

Հիմնախնդրի ամբողջական եւ համակողմանի լուսաբանման տեսակէտից առանձնապէս կարեւոր են Եղեռնից մազապուրծ արեւմտահայ գաղթականութեան վերաբերեալ պատմագիտական ուսումնասիրութիւնները։ Մասնաւորապէս, դեռեւս լուրջ ուսումասիրութեան կարօտ են գաղթականների թուի, նրանց վերաբնակեցման քաղաքականութեան, հայոց հասարակական եւ բարեգործական կազմակերպութիւնների, հոգեւոր եւ կենտրոնական ու տեղական իշխանութիւնների գործունէութեան, գաղթականութեան նկատմամբ արեւելահայ հասարակութեան վերաբերմունքի, Հայաստանի Հանրապետութեան տնտեսական, քաղաքական դրութեան եւ բարոյահոգեբանական մթնոլորտի վրայ գաղթականութեան ազդեցութեան վերաբերեալ հարցերը։ Նշուած հիմնախնդիրները լուսաբանելու առումով անգնահատելի են նոր փաստաթղթերի եւ վաւերագրերի հրատարակման դերը։

Ելնելով հարցի կարեւորութիւնից, մեր կողմից կազմուել եւ հրատարակուել է Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1914-1922 թթ. Փաստաթղթերի Ժողովածուն, որում տեղ գտած փաստաթղթերը աղբիւրագիտական հիմք կարող են հանդիսանալ վերոնշեալ թեմայով պատմագիտական աշխատութիւնների համար[2]*։*

Յենուելով մեծ մասամբ առաջին անգամ հրապարակուած նշուած փաստաթղթերի վրայ, այստեղ փորձել ենք ներկայացնել Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հաստատուած արեւմտահայութեան ծանր վիճակը 1918-1921*ին, ՀՀ իշխանութիւնների գաղթականների վերաբնակեցման քաղաքականութիւնը, ինչպէս եւ ՀՀ կառավարութեան եւ խորհրդային իշխանութեան գործունէութիւնը Եղեռնի հետեւանքների վերացման եւ գաղթականութեան խնդիրները լուծելու ուղղութեամբ։*

Առաջին Աշխարհամարտում Օսմանեան Կայսրութեան պարտութիւնից յետոյ Ռուսաստանից եւ ՀՀ տարբեր վայրերից բազմաթիւ գաղթականներ շտապել էին Ալեքսանդրապոլ՝ այնտեղից շուտով իրենց հայրենի օջախները վերադառնալու յոյսով։ ՀՀ Կենտրոնական Վիճակագրական Բիւրոյի 1919ի Յունուարի տուեալներով՝ Ալեքսանդրապոլի Գաւառում կար 31,989 արեւմտահայ գաղթական[3]։ Մեծաթիւ էին նաեւ Կարսից փախած գաղթականները, որոնք այստեղ էին կուտակուել՝ սպասելով սահմանների բացուելուն։ Նման յոյսերի համար հիմք էր հանդիսացել 1919 Յունուարի 8ին Արեւմտեան Անդրկովկասում բրիտանական ուժերի հրամանատար Ֆորեստիէ Ուաքըրի եւ ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարար Սիրեկան Տիգրանեանի միջեւ կնքուած Կարսի մասին համաձայնութիւնը, որով մինչեւ հաշտութեան դաշնագրի ստորագրումը, Կարսում գնդապետ Թեմպըրլին պիտի նշանակուէր անգլիական Զինուորական Նահանգապետ, քաղաքացիական իշխանութիւնը պիտի կազմուէր հայերից ու զինուորական նահանգապետի ենթակայութեամբ վարէր քաղաքի ու նահանգի քաղաքացիական գործերը[4]։ Յունուարի 12ին այս համաձայնութեան հիման վրայ անգլիական Զինուորական Նահանգապետն ու հայ պաշտօնեաները մեկնում են Կարս։ Բայց նրանց յայտնուելը Կարսում թշնամաբար է ընդունւում թուրքերի կողմից, եւ անգլիական նահանգապետի խորհրդով հայերը վերադառնում են Ալեքսանդրապոլ[5]։ Անգլիացիները, փաստօրէն, չցանկանալով վատացնել յարաբերութիւնները թուրքերի հետ, ճանաչում են նրանց իշխանութիւնը Կարսում։ Այս հանգամանքը ծանր վիճակ է ստեղծում Ալեքսանդրապոլում խմբուած եւ սահմանների բացուելուն անհամբեր սպասող հազարաւոր կարսեցի գաղթականների համար։ 1919 Յունուարի 25ին Յովհաննէս Քաջազնունին, ներկայացնելով բաց երկնքի տակ, առանց սննդի մնացած գաղթականների ծանր վիճակը, կոչ է անում Անդրկովկասում անգլիական բանակի հրամանատարութեանը չեղեալ յայտարարել հայրենադարձութիւնը արգելակող յայտարարութիւնը, կամ գոնէ բաժին հանել Կարսում պահեստաւորուած ցորենից, որը Հայաստանի Հանրապետութեան օրինական սեփականութիւնն էր. «Ձեզ յայտնի է, որ թուրքական բանակը ութ ամսուայ ընթացքում ապրել է մեր երկրի հաշուին, որն առանց այն էլ աւերուած էր, չորս տարուայ պատերազմի ընթացքին,- *գրում է Քաջազնունին*-։ Հեռանալով նրանք իրենց հետ տարել են այն ամէնը ինչ մնացել էր բնակչութեան մօտ։ Հացի հսկայական քանակ նրանք տեղափոխել են Թուրքիա, մնացած մասը դեռեւս գտնւում է Ալեքսանդրապոլի եւ Սարիղամիշի ճանապարհի պահեստներում։ Թուրքիայի պարտութիւնը յոյսեր է տալիս, որ այդ հացի որոշ մասը կը վերադարձուի իր տէրերին, եւ նրանք ովքեր դեռ չեն մահացել կ'ապրեն կիսաքաղց մինչեւ նոր բերքի հաւաքելը։ Ստեղծուած իրադրութիւնը զրկում է մեզ նաեւ այս հնարաւորութիւնից։

Մասսաները հասցուած են յուսահատութեան, նրանք ընդունակ են խելացնոր արարքների, կառավարութիւնը ի վիճակի չէ նրանց պահել Արփաչայի այս կողմը: Գոնէ Կարսի հացի մի մասը պէտք է ուղարկուի Ալեքսանդրապոլ, հակառակ դէպքում աղէտն անխուսափելի է»[6]:

Կարսը միայն 1919 *Մայիսին է յանձնւում հայերին: Բայց մինչեւ անգլիացիների կողմից Կարսի շրջան անցնելու թոյլտուութիւն ստանալը, գաղթականների մեծ մասը մահանում է:*

Թուրքական սարսափներն ապրած, ամբողջովին թալանուած Ալեքսանդրապոլի Գաւառը ստիպուած է լինում վերստին ստանձնել գաղթականների խնամատարութիւնը: Գաւառից թուրքերի հեռանալուց մի քանի օր յետոյ՝ 1918 *Դեկտեմբերի* 10*ին, կազմաւորւում է Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Ինքնավարութեան Գաղթականական Կոմիտէ՝ Մկրտիչ Ղազարեանի*[7] *նախագահութեամբ: Կոմիտէն իր առաջին իսկ նիստում խնդիր է դնում ապահովել գաղթականներին բնակարաններով, սննդամթերքով: Հաշուի առնելով այն, որ քաղաքն ի վիճակի չէ ապահովել գաղթականներին տեղով եւ պարէնով, Կոմիտէն որոշում է դիմել Խնամատարութեան Նախարարութեանը՝ խնդրելով դրամական օգնութիւն եւ միաժամանակ միջնորդութիւն՝ Պարէնաւորման Նախարարութեան՝ մթերք ուղարկելու գաղթականների համար, նաեւ՝ ապահովելու անգլիական եւ ֆրանսիական կառավարութիւնների ներկայացուցիչների աջակցութիւնը Կարսից գաղթականների համար ցորեն գնելու*[8]*: Կոմիտէն հեռագրով դիմում է Ղարաքիլիսա եւ Թիֆլիս՝ խնդրելով դադարեցնել գաղթականների հոսքը Ալեքսանդրապոլ՝* «մինչեւ Կարսի պարպումը թուրքերից»[9]:

Խնամատարութեան Նախարարութիւնը՝ խոստանալով նիւթական օգնութիւն, առաջարկում է կանգ չառնել ծախսերի առաջ՝ բացել հիւանդանոցներ եւ ապաստարաններ: Նախարարութեան աջակցութեամբ որոշւում է Ալեքսանդրապոլ քաղաքում բացել սննդատու կայաններ, հիմնել հիւանդանոց՝ հիւանդ գաղթականների համար: Քաղաքը բաժանւում է վեց մասի՝ մէկական սննդատու կայաններով: Յետագայում դրանց թիւը հասնում է 10*ի: Ոգեւորուած արդիւնքներից, Կոմիտէն Նախարարութեանն առաջարկում է Ալեքսանդրապոլի Գաւառի գիւղերում սոսկալի դրութեան մէջ գտնուող* 20,000 *գաղթականների հոգածութիւնը եւս վերցնել իր վրայ՝ խնդրելով դրամ ու հրահանգ՝ գաւառի գաղթականներին նպաստ բաժանելու համար: Սակայն շուտով այս ոգեւորութիւնը տեղի է տալիս.* «տեղ չեն հասնում» *կառավարութեան խոստացած փողերը, եւ գաղթականների խնամատարութեան գործում լուրջ դժուարութիւններ են առաջացնում անբարեխիղճ լիազօրների չարաշահումները*[10]:

Կոմիտէն իր նիստերում յաճախ ստիպուած է լինում աշխատանքից ազատել անբարեխիղճ լիազօրների, ընդունել նորերին, բայց չի կարողանում յաղթահարել զեղծումները եւ ապահովել վերահսկողութիւնը։

Ակնյայտ է դառնում, որ գաւառի իշխանութիւնները եւ հասարակութիւնը չեն կարող սեփական ուժերով լուծել գաղթականութեան խնդիրը։ Քաղաքային Ինքնավարութեան Գաղթականական Կոմիտէն իր աշխատանքները շարունակում է մինչեւ 1919 Ապրիլի 2ը, որից յետոյ գաղթականների պարէնաւորման գործն իր վրայ է վերցնում ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց (ՄԱՆ) Կոմիտէն[11]։

ՄԱՆը գաղթականների պարէնաւորման գործը վերահսկելու նպատակով նրանց տեղաւորում է Պոլիգոնի հանրակացարաններում[12]։ Այստեղ հաւաքւում է արեւմտահայ գաղթականութեան ամէնից թշուառ մասը, որոնք հնարաւորութիւն չունէին ապրել գիւղերում կամ քաղաքում։ Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր շրջանները ներկայացնող այս հսկայական թուով գաղթականութիւնը լցւում է ցուրտ եւ քարաշէն շէնքերի մէջ, որոնք չունէին ջերմացման ոչ մի յարմարութիւն, որ կարողանային Ալեքսանդրապոլի ցրտից պատսպարել գաղթականների մերկութիւնը։ Գաղթականութիւնն այստեղ յայտնւում է վերին աստիճանի որբերգական դրութեան մէջ։ Պոլիգոնը իսկական դժոխք է դառնում նրանց համար։ Ցրտից եւ սովից իւրաքանչիւր օր մեռնում են միջին հաշուով 15-20 գաղթականներ[13]։ Գաղթականների մի մասը հրաժարւում է ապրել հանրակացարաններում։ Նրանք ուղղակի «թափուած» էին Ալեքսանդրապոլի փողոցներում։ Նրանց մահը Ալեքսանդրապոլը վերածում է համընդհանուր գերեզմանոցի՝ նպաստաւոր պայմաններ ստեղծելով վարակիչ հիւանդութիւնների տարածման համար։

1920ի սկզբին Ալեքսանդրապոլում բռնկուած տիֆը բազմաթիւ կեանքեր է խլում։ Յատկապէս այն տարածւում է Պոլիգոնի հանրակացարաններում, որտեղ օրական 25-26 մահուան դէպքեր են արձանագրւում։ 1920 Յունուարի 7ին Ալեքսանդրապոլի Բաշխիչ Կոմիտէի նախագահ Միհրան Գրիգորեանը[14] ՀՀ Խնամատարութեան Նախարարին[15] ուղղուած գրութեան մէջ տեղեկացնելով ստեղծուած յուսահատական դրութեան մասին, առաջարկում է կտրուկ միջոցների դիմել[16]։

ՀՀ Խնամատարութեան Եւ Վերաշինութեան Նախարարութիւնը[17] որոշում է հանրակացարանների գաղթականներին տեղափոխել Կարսի շրջանի լքուած գիւղերը։ Սակայն այդ հարցը ձգձգւում էր ՄԱՆի տեղի ներկայացուցչի կողմից։ Իրենց հերթին գաղթականները եւս չէին ուզում տեղափոխուել՝ վախենալով ցրտից եւ սովից։ Նրանք վախենում էին նաեւ, որ անցեալը կը կրկնուի։ Մասնաւորապէս, 1920 Յունուարի 13ին Խնամատարութեան Նախարարին ուղղուած հեռագրում նրանք խնդրում էին յետաձգել վերադարձը մինչեւ եղանակների տաքանալը[18]։ ՄԱՆի գնդապետ Դ. Ռոբինսոնը Կոմիտէի Երեւանի շրջանի կառավար-

չին գրում է, որ գաղթականները յամառում են, ձիւների մէջ են պառկում եւ հրաժարւում են կայարան գնալուց։ Ամերիկացիները դիմում են կտրուկ միջոցների՝ սպառնալով յամառողներին զրկել հացից[19]։

Խնամատարութեան Նախարարի յանձնարարութեամբ արեւմտահայ գաղթականների մէջ մեծ հեղինակութիւն վայելող Սեպուհը[20] *մեկնում է Պոլիգոն, հանդիպում գաղթականների հետ, համոզում նրանց, որ տեղափոխուեն Կարսի շրջան, խոստանում, որ պայմանները նոյնը կը լինեն, ինչ՝ Պոլիգոնում*[21]։

Զեռնարկուած աշխատանքների շնորհիւ Յունուարի 21ին հազար հոգի ցանկութիւն է յայտնում մեկնել Կարս։ Սակայն ամերիկացիները ձգձգում են, պատճառաբանելով մազութի չգոյութիւնը[22]։ *Յունուարի 25ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Հայկ Մելքոնեանը Գնդապետ Ռոբինսոնին ուղղուած գրութեան մէջ ներկայացնելով Պոլիգոնի գաղթականների դրութիւնը, խնդրում է արտակարգ միջոցներ ձեռնարկել կանխելու համար անխուսափելի աղէտը։ Առաջարկւում է նաեւ Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Ինքնավարութեան Կոմիտէի օգնութիւնը*[23]։ *Յունուարի 26ին մեկնում են առաջին 500 հոգին*[24]։ *Սակայն ինչպէս երեւում է Սեպուհի Յունուարի 29ի՝ ՀՀ Խնամատարութեան Նախարարին ուղղուած հեռագրից, գաղթականների անհանգստութիւնը տեղին էր.* «Առաջում գրուեց, որ մեկնող գաղթականներին տրւում է 10 օրուայ հաց,- *նշուած էր այդ հեռագրում*,- իսկ ճանապարհներին կան սննդատու կայաններ. Յունուարի 26ին մեկնեց 500 հոգի, ստացել են երկու օրուայ հաց կէս գրուանից, իսկ ճանապարհին օգնութիւն չկայ: Գնացողները Նախիջեւանից են. Ամերիկացիք թոյլ չեն տալիս Ղարսում իջնել. Այժմ անպաշտպան Սելիմում են. Միջնորդէք տասն օրուայ պարէն տան եւ Սելիմում տեղ պատրաստեն. Այլ կերպ 20 օրից Պոլիգոնում գաղթական չի մնայ»[25]։

1920 *Փետրուարի 21ին Սեպուհը Խնամատարութեան Նախարարին գրում է, որ գաղթականների համար արած նախարարութեան կարգադրութիւնները չեն յարգւում եւ որ ամերիկացիներն անում են այն, ինչ որ իրենց ցանկալի է*։ «Ամերիկացիները չափազանց դանդաղ են շարժւում,- *նշուած է գրութեան մէջ*,- իսկ այստեղից տեղափոխուողներին միայն երկու օրուայ պարէն են տալիս, որը կէս ճանապարհին վերջանում է: Բացի այդ նրանց կողմից պարէն չի տրւում մինչեւ ցուցակագրութիւնը չի վերջանում, իսկ այն տեւում է 5-6 օր, որի ընթացքում գաղթականները զուրկ են մնում ապրուստի միջոցից: Հրամայական պահանջ է, որ շուտափոյթ եւ կտրուկ կարգադրութիւն անէք, որպէսզի պարէնը տրուի տասն օրուայ համար:

Ամսոյս 26ին մեկնած գաղթականները բացառապէս Կաղզուանի շրջանի Նախիջեւան գիւղից էին: Ես նրանց ասել ու համոզել էի, որ Կարսում կ'իջնեն եւ իմ պատուէրով վարձուած սայլերով կը շարունա-

կեն իրենց ճանապարհը: Սակայն ամերիկացիք, չգիտեմ ինչից դրդըված թոյլ չեն տալիս իջնելու եւ բոլորին ուղարկում են Սելիմ, որտեղից մինչեւ Նախիջեւանի շրջանը ճանապարհը չափազանց երկար եւ դժուարին է: Այդպիսի անտեղի կարգադրութեան հետեւանքով խեղճ ժողովուրդը զրկւում է իր հայրենի օջախը գնալու հնարաւորութիւնից:

Այդ նոյն գնացողներին այստեղ ասել էին, որ ճանապարհին սննդատու կայաններ կան, իսկ Սելիմի շրջանում՝ պատրաստի գիւղեր, բայց նման բան չի եղել, որից եւ գաղթականութիւնը տուժել է: Եւ այժմ կարծես թէ ես էլ դժուարանում եմ նրանց ուղարկել, մանաւանդ որ այդ բոլորի հետ միասին եւ ցուրտ ձմեռն է լրացնում ամբողջ թշուառութիւնը: Ուստի անհրաժեշտ է այս բոլորի մասին կարգադրութիւն անել:

Այս բոլորից յետոյ խնդրում եմ ամէն տեղ շտապ կարգադրութիւն անէք, որ տեղիցս մեկնող գաղթականները չմնան առանց պարէնի եւ ընդհանրապէս տրուեն տարրական դիւրութիւններ ու յարմարութիւններ: Յոյս ունեմ, որ այդ բոլորը կը կարգադրէք եւ ես վաղը չէ միւս օրը ժողովրդի առաջ պատասխանատու չեմ մնայ»[26]:

Փաստօրէն, ՄԱՆ Կոմիտէի տեղի ներկայացուցիչները մի կողմից հաւաստիացնելով, թէ իրենք եւս շահագրգռուած են Պոլիգոնը գաղթականներից դատարկելու գործում, միւս կողմից աննպաստ պայմաններ էին ստեղծում գաղթի յաջող կազմակերպման համար: Գաղթի դանդաղեցումը պատճառաբանւում էր փոխադրութեան միջոցների եւ մազութի բացակայութեամբ եւ գաղթականների յամառութեամբ: Մինչդեռ գաղթականների տեղափոխութիւնը լաւ հիմքերի վրայ դնելու դէպքում նրանք պատրաստակամ էին թողնել Պոլիգոնը: Այստեղ ստեղծուած էր այնպիսի դժոխային կացութիւն, որ գաղթականները պատրաստ էին թողնել ամէն ինչ եւ հեռանալ այդ մահասարսուռ գերեզմանից, որտեղ նրանք կենդանի նահատակւում էին: Սակայն ստեղծուած ծանր պայմանների եւ անյարմարութիւնների հետեւանքով տեղափոխուած 1800 *գաղթականներ ստիպուած ետ են վերադառնում*[27]:

Գաղթականների փոխադրութիւնը կազմակերպելու նպատակով Փետրուարի 18*ին Ալեքսանդրապոլ է ուղարկւում Խնամատարութեան եւ Վերաշինութեան Նախարարութեան Կարս-Ալեքսանդրապոլ շրջանի յատուկ ներկայացուցիչ Սմբատը*[28]:

Նա կազմակերպչական լուրջ աշխատանքներ է տանում՝ յաճախ դիմելով նաեւ արտակարգ եւ կտրուկ միջոցների: Հնարաւորութիւն չունենալով անձամբ տեղում ուսումնասիրելու այն գիւղերը, որտեղ պէտք է տեղափոխուեն գաղթականները, Սմբատը հաւաքում է Պոլիգոնում գտնուող գաղթականների հայրենակցական համայնքներից 3-5 *հոգուց կազմուած ներկայացուցչական խմբեր, նրանց ուղարկում Կարս-Ալեքսանդրապոլի շրջանի այն գիւղերը, ուր հաւանաբար կարող էին տեղա-*

ւորուել գաղթականները։ Կազմակերպում է յատուկ գրասենեակ Պոլիգոնի մէջ, առանձին ներկայացուցիչներ ուղարկում լքուած գիւղերը, խորհրդակցութիւններ է իրականացնում զինուորական իշխանութեան, քաղաքային վարչութեան եւ քաղաքագլխի հետ։ Շարունակաբար հետեւելով նախարարութեան հրահանգներին՝ Փետրուարի 24ից Սմբատը սկսում է կանոնաւորապէս դատարկել Պոլիգոնը գաղթականներից։ Տեսնելով որ գաղթականների տեղափոխման գործը դանդաղում է փոխադրամիջոցներ չլինելու պատճառով, Սմբատը դիմում է բռնագրաւումների։ Կարճ ժամանակամիջոցում Ալեքսանդրապոլի եւ շրջանի գիւղերից բռնագրաւելով 1800 սայլեր, նա իրականացնում է գաղթականութեան տեղափոխումը։ Սմբատի ջանքերի շնորհիւ նաեւ Ալեքսանդրապոլի Երկաթուղային Վարչութիւնը վագոններ է տրամադրում՝ գաղթականներին տեղափոխելու համար[29]։

Քանի որ գաղթականները դժուարութեամբ էին գնում եւ համակերպւում տեղի պայմաններին, նրանց գնալը հեշտացնելու համար Սմբատը միջոցառումներ է ձեռնարկում։ Մասնաւորապէս, Պոլիգոնում հաստատուած գրասենեակը կատարում է ցուցակագրում եւ ետ է ստանում գնացող գաղթականներից նպաստների գրքոյկները, կազմում գնացողների ցուցակը՝ տրամադրելով նրանց 5 օրուայ, իսկ աւելի հեռուն գնացողներին՝ 10 օրուայ հաց։ Փոխադրուողներին հսկում են յատուկ պաշտօնեաներ, իսկ ճանապարհին՝ զինուած ուժերը։ Վերաբնակեցուողները ստանում են հագուստ եւ իրենց պետական նպաստը[30]։

Այս ընթացքում, մի շարք լքուած գիւղերում գաղթականների տեղաւորման հարցի պատճառով բաւականին սրւում են Սմբատի յարաբերութիւնները Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխի եւ զինուորական կայազօրի պետի հետ։ Խօսքը վերաբերում է յատկապէս Շահնազար, Ղարախաչ, Ինչելուր, Բեկիւղ գիւղերին, որտեղ քաղաքագլուխը ուզում էր տեղաւորել Ալեքսանդրապոլի ունեւոր բնակիչներին։ Այս շրջանները համարելով ռազմագիտական կարեւոր վայրեր՝ քաղաքագլուխը գտնում էր, որ այստեղ պէտք է բնակուեն մարտական ուժեղ տարրեր։ Այդ նպատակի համար նա 100 ալեքսանդրապոլցիների համոզում է, որ տեղափոխուեն եւ բնակուեն այս գիւղերում։ Սակայն երբ այդ մարդիկ գընում են նշուած գիւղերը, տեսնում են, որ դրանք արդէն զբաղեցրել են գաղթականները եւ իրենք մնում են բաց երկնքի տակ։ Յայտնուելով շատ ծանր դրութեան մէջ՝ քաղաքագլուխը Մարտի 9ին ՀՀ Խնամատարութեան Նախարարին, Կարսի նահանգապետին եւ Փիրումովին ուղղուած իր հեռագրով խնդրում է դատարկել Շահնազար գիւղը գաղթականներից, փրկելու իրեն այն մարդկանցից, ում ինքը ստիպել էր հաստատուել այդ գիւղում[31]։ *Սակայն Սմբատը ոչ մի զիջման չի գնում։ Նա պնդում է, որ այս գիւղերում միայն գաղթականներին պէտք է բնակեցնեն եւ քաղաքագլխի արարքը համարում է շահադիտական քայլ*[32]։

Այս կապակցութեամբ քաղաքագլխի եւ Սմբատի միջեւ լուրջ բախում է տեղի ունենում։ Սմբատը նոյնիսկ վիրաւորում է քաղաքագլխին, երբ վերջինս հրաժարւում է փոխադրամիջոցներ տրամադրել գաղթականներին տեղափոխելու[33]։ Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Հայկ Մելքոնեանը Խնամատարութեան նախարարին գրում է, որ այդ գիւղերում կարգ ու կանոնի, ինչպէս նաեւ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման յանձնումը մասնաւոր անձի եւ ոչ թէ պետական գործչի յղի է մեծ բարդութիւններով եւ առաջարկում հարցը լուծել, նշելով, որ հակառակ դէպքում իր վրայից կը վերցնի յետագայ անցանկալի երեւոյթների պատասխանատուութիւնը[34]։ Իր հերթին Սմբատը հեռագրում է նախարարին, որ ինքը պատասխանատու չէ քաղաքագլխի եւ կայազօրի պետի գործողութիւնների հետեւանքով գաղթականների շրջանում առաջացած յուզումների համար[35]։ Քաղաքագլխի հետ համամիտ էր նաեւ Ալեքսանդրապոլի կայազօրի պետ գեներալ Խաչատուրովը։ Վերջինս Մարտի 8ին հեռագրով առաջարկում է Խնամատարութեան նախարարին՝ ելնելով ռազմագիտական դրութիւնից, գաղթականներին բնակեցնել միայն Մոլլամուսա, Վարդանլի, Բաջօղլի, Ղարաքիլիսա գիւղերում։ Նշելով, որ մնացած գիւղերը պէտք է բնակեցուեն Կովկասի հայերով[36]։

Մարտի 8ին Քաղաքային Վարչութիւնը որոշում է ոչ մի գործ չունենալ գաղթականութեան տեղափոխման հարցերում քանի դեռ չի վերացել երկիչխանութիւնը եւ Սմբատը չի հեռացուել այդ գործից[37]։ Ստեղծուած իրավիճակն ի վերջոյ յանգեցնում է նրան, որ Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխն իր դիմումի համաձայն Ապրիլի 3ին ազատւում է պաշտօնից[38]։ Նրան փոխարինած Պարոյր Գէօնջեանը եւս, սակայն, բարձրացնում է այս հարցը, առաջարկելով յստակեցնել պարտականութիւնները եւ վերացնել երկիչխանութիւնը[39]։ ՀՀ ներքաղաքական կեանքի բնորոշ գծերից մէկն էր տեղական ինքնակառավարման մարմինների եւ կենտրոնական իշխանութիւնների միջեւ եղած հակասութիւնները՝ իրաւասութեան սահմանների վերաբերեալ։

Յամենայդէպս, մինչեւ Մարտի 22ը Պոլիգոնը ամբողջովին դատարկւում է գաղթականներից։ Մնում են հիւանդանոցը եւ որբանոցը[40]։

Պոլիգոնի գաղթականները տեղափոխւում են Կարս-Ալեքսանդրապոլ շրջանների 21 ազատ գիւղեր։ Ընդհանուր առմամբ տեղափոխւում են 29,000 գաղթականներ, որից 18,000ը՝ Պոլիգոնի հանրակացարաններից, 4-5,000ը՝ Ալեքսանդրապոլի եւ Ղարաքիլիսայի շրջանի արեւմտահայ գաղթականութիւնը, իսկ մնացած 7-8,000ը՝ Ալեքսանդրապոլի, Լոռու, Ղարաքիլիսայի, Բորչալուի, Վրաստանի կովկասահայ ընչազուրկ գիւղացիութիւնը։ Տեղափոխութիւնները կատարւում էին որոշակի սկզբունքով։ Նախ տեղափոխում էին Պոլիգոնի գաղթականներին, ապա նրանց հետ նոյն գիւղերում՝ սեփական լծկաններ ունեցող գիւղացիների, այնուհետեւ՝ կովկասահայ չքաւոր եւ հողազուրկ գիւղացիներին,

որոնք հաստատուն կերպով կը մնային տեղափոխուած վայրերում։ Տեղափոխուած գիւղերում գաղթականները Պոլիգոնի պայմանների բաղդատմամբ բացառիկ յարմարութիւններ ունէին։ Մասնաւորապէս՝ տանիք գլխավերեւում, վարելահող, շատ գիւղերում նաեւ սերմացու, եւ չարունակում էին ստանալ պետական նպաստը եւ հագուստեղէն[41]։

Սկզբնական շրջանում գիւղերը պահում էին զօրքերը։ Սակայն յետոյ նրանց փոխարինում են մօտ 700 պահակ ոստիկաններ։ Ինքնապաշտպանական այս խմբերի կենտրոնը Մոլլամուսա գիւղն էր, որտեղից նրանք հսկում էին բոլոր լքուած գիւղերը։ Իւրաքանչիւր գիւղ ունէր իր ինքնապաշտպանական պահակները՝ պատասխանատու պահակով։ Ամբողջ շրջանը բաժանւում է մի քանի գլխաւոր մասերի, որտեղ ղեկավարում են նշանակուած գիւղապետերը, որոնց էլ ենթարկւում են փոքր գաւառամասերի պահակները։ Բացի այդ, մօտ 300 հեծեալ եւ հետեւակ պահակներ հսկում են ընդհանուր պաշտպանութիւնը[42]։

Ինքնապաշտպանական պահակներին տրուելու էր օրական կէս ֆունտ հաց եւ ռոճիկ, որը սակայն չարունակ ձգձգւում էր։ Մարտի 23ին Սմբատի՝ ՀՀ Խնամատարութեան Եւ Վերաշինութեան Նախարարին եւ Ռուբէն Տէր Մինասեանին ուղղուած հեռագրից, որով նա խնդրում էր պահակներին փող եւ պարէնաւորում ուղարկել, երեւում է որ դեռեւս այդ ժամանակ այդ հարցը լուծուած չէր. «Խնդրում եմ անմիջապէս կարգադրէք, որ միլիցիաների ռոճիկը տամ եւ փողը ղրկեցէք շատ շուտ. Միլիցիոներներին տրուած մէկ ֆունտ հացը անբաւական է. Անհրաժեշտ է տալ նրանց հարկաւոր մթերքներ եւ պարենաւորում. Խնդրում եմ այդ մասին եւս որոշ կարգադրութիւն անէք»[43]։

Ինչ վերաբերում է Պոլիգոնի շէնքերին, ապա դրանք ՀՀ կառավարութիւնը ՄԱՆ Կոմիտէի Կովկասեան ճիւղի գլխաւոր շտաբի փոխգնդապետ Զ. Տելֆորդի խնդրանքով, յանձնում է ամերիկացիներին, որոնք էլ դրանք յետագայում դարձնում են մեծ որբանոց, այստեղ կենտրոնացնելով մեծաթիւ որբերի եւ այն վերածելով որբանոց-քաղաքի[44]։

ՄԱՆը, կենտրոնանալով որբանոցների վրայ, հետզհետէ աւելի քիչ ուշադրութիւն է դարձնում գաղթականների խնդրին՝ վերջիններիս գցելով անել վիճակի մէջ։ Կառավարութիւնը ստիպուած է լինում դադարեցնել հաց տրամադրել գաղթականներին եւ չքաւոր ազգաբնակչութեանը։ Ստեղծուած վիճակից դուրս գալու միակ ելքը կառավարութիւնը տեսնում էր Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ապրող գաղթականութեանը եւ չքաւորներին Կարսի շրջանի գիւղերը տեղափոխելու մէջ։ ՀՀ Խնամատարութեան Նախարարութիւնը նախատեսում է Ղարաքիլիսայից, Վրաստանից եւ Հիւսիսային Կովկասի գաղթականներին նոյնպէս ուղարկել Կարսի շրջանի լքուած գիւղերը։ Սակայն այս ծրագրի իրականացումը արդէն լուրջ դժուարութիւնների է հանդիպում։ Նախ, այլեւս ազատ գիւղեր չկային, երկրորդ՝ փողի բացակայութիւնը գրեթէ ան-

հնար էր դարձնում դրա իրականացումը։ Միւս կողմից Շիրակի Նահանգապետ Կարօ Սասունին 1920 Ապրիլի 27ին հեռագրում է Խնամատարութեան նախարար Ա. Բաբալեանին, որ Ղարաքիլիսայի գաղթականութեանը Ղարս տեղափոխելը լուրջ դժուարութիւններ կը ստեղծի գաղթականների համար, որոնք արդէն կատարել են սերմանման աշխատանքներ. բացի այդ, փոխադրութիւնը կը դժուարանայ փոխադրամիջոցներ չլինելու պատճառով, մանաւանդ որ Կարսից եւ Սարիղամիշից հեռագրում էին Սմբատին, որ ազատ տեղեր չկան մեծաթիւ գաղթականութիւն ընդունելու համար։ Սասունին խնդրում է մնացեալ գաղթականութեանը տեղաւորել Ղարաքիլիսայի ազատ եւ բնակելի գիւղեր[45]։

Սմբատը եւս տեղեկացնում է Խնամատարութեան նախարարին, որ Կարս-Ալեքսանդրապոլի շրջանում ազատ գիւղեր չկան այլեւս, որ գործը կատարւում է պարտքով եւ որ եթէ փողը չստանայ գործը շարունակել հնարաւոր չի լինի[46]։

Փողի բացակայութիւնը գնալով աւելի ու աւելի է իրեն զգացնել տալիս։ Ապրիլի 29ին ինքնապաշտպանութեան նպատակով կազմաւորուած ոստիկանների խմբերը (թուով 1031 հոգի) կառավարութիւնից պահանջում են իրենց խոստացուած գումարները[47]։

Մայիսի 22ին Սմբատը հեռագրում է ՀՀ Խնամատարութեան Եւ Վերաշինութեան նախարարին, որ փող չուղարկելու պատճառով գաղթականութեան տեղափոխման աշխատանքները դադարեցւում են։ «Այս պայմաններում,- *նշուած է հեռագրում*,- ոչ մի աշխատանք չենք կարող կատարել. գաղթականութեան տեղաւորման եւ յարակից խնդիրները ստիպուած լիկվիդացիայի ենք ենթարկում. Սելիմի, Կարսի եւ այլ շրջաններում գաղթականութիւն տեղափոխող սայլապաններին, ինչպէս նաեւ պաշտօնէութեանը մեծաքանակ պարտքեր ունենք. գաղթականութեան համար մեր վարձած լծկանների համար փող չունենք եւ մեծ թիւրիմացութիւններ առաջ կու գան. եթէ վերջիններիս վարձը չտրուի բերքը պիտի կիսեն գաղթականութեան հետ, որից գաղթականութիւնը չափազանց տուժում է. խնդրում ենք անմիջապէս փոխանցէք մէկ միլիոն պատրաստի փող եւ ազատել ինձ ծանր եւ ակամայ պատասխանատուութիւնից»[48]։ *Տեղափոխուած գաղթականների մեծ մասը յետագայ տնտեսական դժուարութիւնների եւ քաղաքական պայմաններից դրդուած, նորից վերադառնում է Ալեքսանդրապոլի Գաւառ։ Կարծում ենք, որ թուրքական արշաւանքների ժամանակ առաջացած խուճապի մէջ մեծ էր նաեւ գաղթականութեան դերը։ Թէեւ 1920 Հոկտեմբերին ՀՀ Ներքին Գործերի նախարար Ռուբէն Տէր-Մինասեանը հրամայում է Նահանգապետ Սասունուն Կարսի Նախիջեւանի շրջանի խուճապի մատնուած բնակչութեանը, որոնք հաւաքուել են Ախուրեանի ափը, վերադարձնել իրենց բնակութեան վայրերը*[49]։ *Բայց Կարսի անկումից յետոյ այլեւս ոչ մէկն ի զօրու չէր կանգնեցնել այս խուճապը։*

1920 Նոյեմբերին Ալեքսանդրապոլի Գաւառը կրկին գրաււում է թուրքերի կողմից։ Այստեղ գտնուող գաղթականները ենթարկւում են հերթական փորձութեանը։ Նրանք, լաւ իմանալով թուրքերի վերաբերմունքը, թողնելով ամէն ինչ փախնում են։ Եւ իսկապէս, թուրքերը յատուկ վերաբերմունք ունէին արեւմտահայ գաղթականների նկատմամբ, որոնց «մշեցի աղամ» էին անուանում։ Եւ եթէ որբանոցները ՄԱՆ Կոմիտէի հովանաւորութեան տակ լինելով զերծ էին թուրքական բռնութիւններից, ապա նոյնը չէր կարելի ասել գաղթականների խընդրով։ Ընդ որում թուրքական ռազմակալման շրջանում Ալեքսանդրապոլում ստեղծուած Յեղափոխական Կոմիտէն, որի նախագահ Մաթեւոս Գրիգորեանը նոյնպէս արեւմտահայ էր[50], փորձելով սեփական ուժերով լուծել որբերի հարցերը, թշնամական դիրք է բռնում ՄԱՆ Կոմիտէի նկատմամբ։ Քանի որ Յեղկոմը կախուածութեան մէջ էր թուրքերից, չի բացառւում, որ դա նրանք անում էին վերջիններիս պահանջով։ Պատահական չէ, որ Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնն Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմի գործունէութիւնը համարելով տեղական բնոյթի եւ անհամապատասխան խորհրդային ընդհանուր քաղաքականութեանը՝ կոչ է անում ՄԱՆին շարունակել իր գործունէութիւնը[51]։ Եւ ընդհանարպէս, Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան հաստատման առաջին օրերից, խորհրդահայ կառավարութիւնը յատուկ վերաբերմունք է ցուցաբերում ՄԱՆի նկատմամբ, գիտակցելով, որ առանց նրա օգնութեան հնարաւոր չէ լուծել հազարաւոր գաղթականների խնամատարութեան հարցը։ Արդէն 1920 Դեկտեմբերի 14ին ՀՍԽՀ Յեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասեանը եւ Արտաքին Գործերի կոմիսար Ալեքսանդր Բեկզադեանը ՄԱՆին ուղղուած գրութեան մէջ, խիստ ցանկալի եւ անհրաժեշտ համարելով Կոմիտէի գործունէութեան շարունակութիւնը գաղթականների եւ որբերի խնամատարութեան գործում, խոստանում են նրանց իրենց լիակատար աջակցութիւնը։ Աւելին, առաջարկում են ՀՍԽՀ բոլոր քաղաքացիական եւ զինուորական իշխանութիւններին ցոյց տալ Կոմիտէի վարիչներին հարկ եղած աջակցութիւնը իրենց գործունէութեան ընթացքում[52]։ Նոյն Դեկտեմբերի 14ին Կասեանը Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմի նախագահ Գրիգորեանին լիազօրում է բանակցել ՄԱՆի հետ՝ նրանց գործունէութեան պայմանների մասին[53]։ Սակայն Յեղկոմը 1921 Յունուարի 25ին, չցանկանալով գործիք դառնալ թուրքերի ձեռքին, հրաժարւում է իշխանութիւնից։ Ալեքսանդրապոլի Գաւառը յայտնւում է քաղաքական ու տնտեսական անասելի ծանր վիճակի մէջ։ Ծայրայեղ թշուառութեան մատնուած գաղթականութեան խնդիրները փորձում են լուծել Ալեքսանդրապոլում ստեղծուած իշխանութեան նոր, ժամանակաւոր մարմինները[54]։

Գաղթականների մի մասն ապրում էր որբանոցներում եւ հանրակացարաններում[55]։ Մեծ թուով գաղթականներ ապրում էին մասնաւոր

տներում։ Առաջին քաղաքամասի հանրակացարաններում եւ առաջին որբանոցում ապրում էին 2281 հոգի, որոնցից միայն որբանոցում պարէն էին ստանում 458 հոգին[56]։ Երկրորդ քաղաքամասի բոլոր հանրակացարաններում ապրում էին 360 գաղթական[57]։ Երրորդ քաղաքամասի բոլոր հանրակացարաններում եւ որբանոցում՝ 1064 հոգի[58]։ Չորրորդ քաղաքամասի հանրակացարաններում ապրող գաղթականների թիւը 1730 էր, որից՝ անկելանոցներում ապրում էին 98 հաշմանդամներ[59]։ Նրանց բոլորին տրւում էր ընդամէնը քառորդ ֆունտ հաց։ Իսկ ճաշը պատրաստւում էր 400 անձի համար միայն՝ երկու փութ աղցած գարով, որը ոչ միայն չէր բաւարարում երեխաներին, այլեւ նրանց մահուան պատճառ էր դառնում[60]։

1921 Մարտի 12ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետ Ս. Մատինեանը՝ սովից մեռնող գաղթականներին օգնելու կոչով, դիմում է Ալեքսանդրապոլ քաղաքի եւ ժամանակաւոր բնակիչներին։ Դիմելով յատկապէս ունեւոր քաղաքացիներին՝ նա նոյնիսկ սպառնում է ստիպողական եւ կտրուկ միջոցների դիմել, եթէ վերջիններս իրենց կամքով չօգնեն կարիքաւորներին[61]։ Իսկ մտաւորականներին առաջարկում է ստեղծել հասարակական կազմակերպութիւններ, որբանոցներ եւ միացեալ ուժերով սովից փրկել գաղթականներին։

Գաղթականների հարցերը մշտապէս ուշադրութեան կենտրոնում պահելու նպատակով Մարտի 27ին Քաղաքային Վարչութեան կազմում ստեղծւում է Գաղթականական Կոմիտէ՝ Գ. Տաթեւեանի գլխաւորութեամբ[62]։

Խնամատարութեան Բաժինն իր հիմնական խնդիրներն է համարում որբանոցների մաքրութիւնը, որբանոցներից փախչող որբերին վերադարձնելը, գաղթականներին գիւղերում ապահով տեղաւորելը եւ հանգանակութիւններ կազմակերպելը։ Տաթեւեանն առաջին հերթին ձգտում էր ապահովել որբանոցների մաքրութիւնը[63]։ Գաղթականների կեանքի անապահովութիւնը եւ մանաւանդ սովը գաղթականներին հնարաւորութիւն չէին տալիս հետեւել մաքրութեանը։ Իսկ եղանակների տաքանալու հետ գաղթականներով բնակեցուած հանրակացարաններն ու տները կարող էին համաճարակի բոյն դառնալ[64]։

Մարտի վերջերից կտրուկ աւելանում է գաղթականների հոսքը եւ նրանց տեղաւորելու խնդիրը լուրջ դժուարութիւններ է առաջացնում։ Նրանց փորձում են տեղաւորել գիւղերում։ Սակայն Մատինեանի եւ Քաղաքային Վարչութեան անհամաձայնեցուած գործողութիւնների պատճառով գաղթականների մեծ մասը թալանւում եւ սպանւում է թուրքերի կողմից։

Խնամատարութեան Բաժինը փորձում էր կանխել որբերի փախուստը որբանոցներից եւ միջոցներ ձեռք առնել որբերին որբանոցներում

պահելու համար։ Վերջիններս փախնում էին որբանոցներից քաղաքում ինչ որ բան գտնելու յոյսով[65]։

Կոմիտէի գործունէութեան մէջ առաւել կարեւոր էր հանգանակութիւնների կազմակերպումը, քանի որ գաղթականներին օգնելու այլ միջոցներ այլեւս չկային[66]։ Քաղաքային Վարչութիւնը Մարտի 27ը յայտարարում է «Որբերի Օր», քաղաքի երեւելի մարդկանց մասնակցութեամբ կազմակերպւում է հանգանակութիւն։ Քաղաքը բաժանւում է 8 մասի, պատրաստւում են 10 կնքած թերթեր. երեք հոգուց բաղկացած խմբերը դրանք շրջելով քաղաքի տները, խանութները՝ հանգանակութիւն են անում յօգուտ գաղթականների։ Պատրաստւում են նաեւ 13 տուփեր, որոնք քաղաքի փողոցներում շրջեցնում են որբերը՝ օրիորդների եւ տիկինների առաջնորդութեամբ։ Գարեգին եպիսկոպոս Յովսէփեանցը հանգանակութիւն է կազմակերպում եկեղեցում[67]։ Ապրիլի 23-24ին նախատեսւում է կազմակերպել «Սովեալների Օր»։

Ապրիլի 21ին, թուրքերը հեռանում են Ալեքսանդրապոլի Գաւառից։ Ապրիլի 23ին կազմաւորւում է Ալեքսանդրապոլի Շրջանային Յեղկոմը, որն էլ շարունակում է գաղթականների խնամատարութեան գործը[68]։

Ալեքսանդրապոլի Շրջանային Յեղկոմն Ապրիլի 23ի իր առաջին նիստում որոշում է առողջապահութեան բաժնի վարիչ Գողթունուն յանձնարարել հսկողութեան տակ վերցնել որբանոցները եւ փողոցներից հաւաքել որբերին[69]։ Յեղկոմը քայլեր է ձեռնարկում նաեւ գաղթականութեանը տեղաւորելու ուղղութեամբ։ Մասնաւորապէս փորձում է բնակարանային սղութեան եւ աննպաստ առողջապահական մաքրութեան խնդիրները լուծել գաւառի գիւղերից քաղաք գաղթած արեւմտահայ գաղթականներին կրկին վերադարձնելու ճանապարհով[70]։ Գաղթականներին գիւղերում տեղաւորելու միջոցով շրջանային յեղկոմը ցանկանում էր լուծել նաեւ քայքայուած գիւղերի վերաշինման եւ գաղթականների պարէնաւորման հարցերը։ Սակայն արեւմտահայ գաղթականների մեծ մասը, որ թուրքերի ներխուժումից առաջ, թողնելով իր ունեցուածքը փախել էր, վերադառնալով տեսնում է, որ իր ունեցուածքից ոչինչ չի մնացել։ Անել վիճակի մէջ յայտնուած գաղթականները փորձում են ետ ստանալ իրենց ունեցուածքը, սակայն դա նրանց չի յաջողւում։ Գիւղացիները հրաժարւում են վերադարձնել՝ պատճառաբանելով, որ թուրքերը թալանել են դրանք[71]։ Միւս կողմից, օրէցօր աւելացող զօրքի պահանջները բաւարարելու համար Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանութիւնները ստիպուած էին հեռացնել գաղթականներին հանրակացարաններից եւ բնակարաններից։

Ալեքսանդրապոլի Շրջանային Յեղկոմի Բնակարանային Բաժնի վարիչ Սերգէյ Աբաջեանը՝ 1921 Յունիսին ՀՍԽՀ Ներքին Գործերի Ժողկոմատի Բաժնի վարիչին ուղղուած գրութեան մէջ, խնդրում է զօրքին բնակարաններով ապահովելու համար Շիրակի գաղթականութեանը

տեղափոխել գիւղերը[72]։ Շատ դէպքերում զինուորական մարմինները, չսպասելով կարգադրութեան, դատարկում էին բնակարանները։ Սոցապահովութեան Բաժնի վարիչի՝ Ներքին Գործերի Վարչութեանն ուղղուած 1921 Մայիսի 18ի գրութեան մէջ նշւում է, որ զինուորական մասերից մէկը բնակարանային բաժնի հրահանգի համաձայն առաջարկել է մէկ ժամուայ ընթացքում դատարկել Շիլաճեանների տունը, որի մէջ տեղաւորուած էր նաեւ «Մի Կաթիլ Կաթ» որբանոցը[73]։

Գաղթականութեան տեղաւորման գործը կարգաւորելու նպատակով 1921 Յունիսին ստեղծւում են գաւառային, գաւառամասային եւ գիւղական էւակներ (տարահանման մարմիններ)։ Ընդ որում, տեղաւորման գործը ճիշտ կազմակերպելու համար ո՛չ տեղական խորհրդային մարմինները եւ ո՛չ էլ տեղական տարահանման մարմինների օրգանները իրաւունք ունէին իրականացնել տեղափոխման գործն առանց կենտրոնական տարահանման մարմնի գիտութեան եւ թոյլտուութեան[74]։ Սակայն զանազան համաճարակային հիւանդութիւնների տարածման պատճառով Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Յեղկոմի նախագահ Սերօ Մանուցեանի Յունիսի 21ի հրահանգով Յուլիսի 9ից գաղթականների տեղափոխութիւնն ինչպէս գաւառում այնպէս էլ գաւառի սահմաններից դուրս արգելւում էր[75]։

Ստեղծուած ծանր ընկերային-տնտեսական պայմաններում, գտնուելով տեղաբնակներից աւելի անպաշտպան, խոցելի վիճակում, գաղթականները յաճախ զոհ էին գնում պաշտօնեաների չարաշահումների։ Վերջիններս, օգտուելով գաղթականների ծանր դրութիւնից, թալանում էին նրանց՝ երբեմն զրկելով անգամ մի կտոր հացից[76]։ Մանուցեանը 1921 Յուլիսի 14ին տաճկահայերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին գաւառամասային յեղկոմին ուղղուած շրջաբերական գրութեամբ նշելով, որ ամէն օր գանգատներ են հասնում գաւառամասային վարչութիւնների կողմից՝ արեւմտահայերին նեղացնելու վերաբերեալ, հրահանգում է խստականութիւն չդնել եւ ՀԽՀ ներման վերաբերեալ օրէնքը կիրառել նաեւ նրանց նկատմամբ։ Աւելին, առաջարկում է արեւմտահայերին եւս ընդգրկել պաշտօնեաների ցուցակներում եւ, ընդհանրապէս, նրանց ներառնել խորհրդային իշխանութեան մարմիններ[77]։

Գաղթականները դժգոհում էին նաեւ տեղի բնակիչներից, որոնք յաճախ իւրացնում էին նրանց ունեցուածքը։ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Թուրքի Գէօզալդարա գիւղի վերաբնակիչները, Յեղկոմի նախագահին բողոքելով Պարնի գիւղի բնակիչներից, որոնք խլել էին իրենց անասունները եւ խոտը, խնդրում էին պաշտպանել իրենց եւ փրկել սովից[78]։

1921 Յունիսի 25ին սկսած Ալեքսանդրապոլի շրջանի արեւմտահայերի համագումարում գաղթականութեան ներկայացուցիչները խնդրում էին շուտափոյթ օգնութիւն խորհրդային կառավարութիւնից[79]։

1921 Սեպտեմբերի 10ին Էջմիածնում բացուած Արեւմտահայերի Առաջին Համագումարում մատնանշւում են վերջին տասը տարիների ընթացքում արեւմտահայերի կրած դժուարութիւնները եւ դրանք յաղթահարելու ուղիները։ Այս համագումարը դնում է գաղթականութեան նկատմամբ խորհրդային իշխանութեան նոր քաղաքականութեան սկիզբը։ 1921 Սեպտեմբերի 12ին գաղթականների գործը վարելու նպատակով գաւառային յեղափոխական կոմիտէներին կից ստեղծւում են գաղթականական բաժիններ, որոնց կազմի մէջ մտնում են մէկական ներկայացուցիչ ներքին գործերի եւ առողջապահութեան բաժիններից եւ Ռուսաստանի կենտրոնական տարահանման մարմնից։ Գաղթականական բաժինները վարում էին գաղթականութեան գործը գաւառային յեղկոմի անմիջական հսկողութեան տակ, որպէս գաղթականութեան տեղաւորման, սննդամատակարարման միակ օրգան՝ աշխատելու գաղթականական գլխաւոր վարչութեան ցուցմունքներով։ Գաւառային գաղթականական բաժինների հիմնական պարտականութիւններն էին՝ հաշուառել բոլոր ազատ գիւղերի հողերը, ցուցակագրել բոլոր չտեղաւորուած գաղթականներին եւ տեղաւորել նրանց թափուր եւ կիսաբնակ գիւղերում, ինչպէս նաեւ պարէնային եւ բժշկական օգնութիւն հասցնել եւ օգնել գաղթականութեանը նրանց քայքայուած տնտեսութիւնը վերականգնելու գործում։ Գաւառային գաղթականական բաժինները ըստ պահանջի կազմակերպում են շրջանային ընդունման՝ կայաններ գաղթականութեան համար, որոնց պարտականութիւններն էին ընդունել գաղթականներին եւ ըստ նրանց ցանկութեան տեղաւորել գիւղերում, ապահովել նրանց սննդամատակարարման գործը տեղերում եւ ցուցակագրել աշխատանքի ընդունակ գաղթականներին[80]։

Գաւառային գաղթականական բաժնի վարիչի տուեալներով Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1921 Հոկտեմբերին գաղթականների թիւը 41,383 էր, որից 11,915ը ապաստան էին գտել Ալեքսանդրապոլում, 8482ը՝ առաջին գաւառամասում, 5119ը՝ երկրորդում, երրորդում՝ 1155, չորրորդում՝ 8292, հինգերորդում՝ 2755, վեցերորդում՝ 3665[81]։

1921ի Ապրիլի 21ին, թուրքերի հեռանալուց յետոյ ստեղծուած ընկերային-տնտեսական ծանր պայմանները խորհրդային իշխանութեան հաստատման առաջին շրջանում անել դրութեան մէջ էին դրել արեւմտահայ գաղթականութեանը։ Չնայած խորհրդային իշխանութեան ձեռնարկած միջոցառումներին, գաղթականութեան մի ստուար զանգուած եւս զոհ է գնում սովին եւ ցրտին՝ անդառնալի կորուստներ պատճառելով հայ ժողովրդին։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Մ. Կարապետեան, Է. Գէորգեան, Է. Մելքոնեան, Ա. Աբգարեան, Հայոց Մեծ Եղեռնի Պատմութեան Հիմնախնդիրները Հայ Պատմագրութեան Մէջ, Երեւան, 2010։

[2] *Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1914-1922 թթ., Փաստաթղթերի Ժողովածու*, կազմ.՝ Կարինէ Ալեքսանեան, Երեւան, 2012։

[3] ՀԱԱ, ֆ. 127, ց.1, գ.2976, թ.20։

[4] ՀՀ կառավարութիւնը Կարսի Քաղաքացիական Նահանգապետ է նշանակում Ստեփան Ղորղանեանին։ Ֆորեստիէ Ուաքրը Զինուորական Նահանգապետ է նշանակում հրաձգային բրիգադի 4րդ գումարտակի համհարզ կապիտան Քլայւ Էրրինգթըն Թեմպլրլիին։

[5] Ռիչարդ Յովհաննիսեան, *Հայաստանի Հանրապետութիւն, Հատ. 1*, Երեւան, 2005, էջ 222։

[6] ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ. 92, թ. 86։

[7] Մկրտիչ Ղազարեան-Արղութեան՝ միջնակարգ դպրոցի վերատեսուչ, Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Ինքնավարութեան անդամ 1918 Մայիս-Դեկտեմբերին, Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Ինքնավարութեան Գաղթականական Կոմիտէի նախագահ՝ 1918 Դեկտեմբեր-1919 Յունուար։ Մահացել է տիֆից 1919 Յունուարին։

[8] Հայաստանի Հանրապետութիւնում միաժամանակ գործում էին միեւնոյն գործով զբաղուող երկու մինիստրութիւններ՝ պարէնաւորման եւ խնամատարութեան։ ՀՀ խորհրդարանի 1919 Դեկտեմբերի 30ի օրէնքով որոշւում է վերացնել Պարէնաւորման Նախարարութիւնը։ Պարէնի բաշխման գործը յանձնւում է Խնամատարութեան Նախարութեան տեղական մարմիններին։

[9] ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ. 2715, թ 1։

[10] ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ. 2715, թ 12։

[11] ՀԱԱ, ֆ.105, ց. 1, գ. 2853, թ.153։

[12] Զինուորական աւան եւ ռազմական ամրութիւն Գիւմրիում։ Պոլիգոնի ռազմական խարխխները կառուցուել էին ցարական կառավարութեան կողմից Արեւելեան Հայաստանում հաստատուելուց յետոյ։ Կովկասեան ճակատից ռուսական զօրքի հեռանալուց յետոյ, դրանք վերածուել են հանրակացարանների, որտեղ տեղաւորուել են բազմահազար գաղթականներ։

[13] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ.13։

[14] Խնամատարութեան Նախարարութեան եւ ՄԱՆ Կոմիտէի միջեւ կնքւում է համաձայնագիր, որի համաձայն՝ ա. Ապրանքների փոխադրութիւնը պէտք է կատարուի ՄԱՆի միջոցով, իսկ բաշխումը՝ Խնամատարութեան Նախարարութեան, բ. Բաշխման գործը կազմակերպելու համար կազմւում են երեք հոգուց բաղկացած գլխաւոր Բաշխման Կոմիտէ եւ 10 շրջանային կոմիտէներ, գ. Հագուստները ամբողջովին ամերիկացիների տրամադրութեան տակ են եւ նրանք էլ բաշխում են. Նախարարութեան ներկայացուցիչները միայն կարող են ակնկալել, դ. Մթերքները բաշխել կարող են միայն Բաշխման Կոմիտէի կողմից ցուցակները վաւերացնելուց յետոյ, առանց վաւերացման՝ պահեստ-ները իրաւունք չունեն մթերք բաց թողնելու։

[15] Խնամատարութեան Նախարարը Արտաշէս Բաբալեանն էր։

[16] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ.13։

[17] Խնամատարութեան եւ Վերաշինութեան Նախարարութիւնը ստեղծուել է 1918 Նոյեմբերին։ Նախագէս կոչուել է Հանրային Խնամատարութեան եւ Աշխատանքի Նախարարութիւն, ապա՝ 1920 Մայիսից վերանուանուել է։

[18] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ.25։

[19] ՀԱԱ. ֆ. 205, ց. 1, գ 634, 1 մաս, թ. 11-12։

[20] Սեպուհը 1919ին Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսի շրջաններում կազմաւորուած հայկական բանակի 4րդ բիգադի հրամանատարն էր ։

[21] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ.32։

[22] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ.36։

[23] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ. 47։

[24] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ.42։
[25] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ.43։
[26] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ. 54։
[27] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 830, թ. 4. նաեւ՝ *Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը*, էջ 327։
[28] *Խօսքը վերաբերում է Սմբատ Բորոյեանին (Մախլուտօ), որը եղել է զօրավար Անդրանիկի քարտուղարը եւ զինակիցը։* 1918-1920՝ *ՀՀ բանակի 3րդ բրիգադի կամաւորական խմբերից կազմուած գնդի հրամանատարն էր եւ գտնւում էր Ալեքսանդրապոլում։*
[29] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 830, թ. 7։
[30] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 830, թ. 8։
[31] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 116-118։
[32] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ.73։
[33] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ. 109։
[34] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ.102։
[35] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ. 109։
[36] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ.801, մաս 1, թ. 101։
[37] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 161։
[38] ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ. 2807, թ.9։
[39] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2-րդ մաս, թ.163 ։
[40] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 140։
[41] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 830, թ. 1-12։
[42] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 830, թ. 1-12։
[43] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 144։
[44] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 634, թ. 318։
[45] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2-րդ մաս, թ.173 ։
[46] ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2-րդ մաս, թ.168 ։
[47] ՀԱԱ, ֆ.205, ց. 1, գ. 801, 2-րդ մաս, թ. 185-186։
[48] ՀԱԱ, Ֆ.205, ց.1, գ. 801, 2-րդ մաս, թ. 222։
[49] ՀԱԱ, Ֆ. 201, ց.1, գ.49, թ.45։
[50] *Ծնուել է* 1897*ին, Արեւմտեան Հայաստանի Մազկերտ քաղաքում։*
[51] ՀԱԱ, Ֆ. 114, ց.1, գ.22, թ. 59-61։
[52] ՀԱԱ Ֆ. 114, ց.1, գ.22, թ. 2։
[53] ՀԱԱ Ֆ. 114, ց.1, գ.22, թ. 6։
[54] *Խօսքը վերաբերում է Յեղկոմի իշխանութիւնից հեռանալուց յետոյ Ալեքսանդրապոլում ստեղծուած տեղական իշխանութեան նոր մարմիններին։ Յունուարի 27ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ոստիկանապետ Սերգէյ Մատինեանը ստեղծում է նոր իշխանութիւն, Մարտին իրեն հռչակում դիկտատոր-քաղաքապետ։ Միաժամանակ, Մարտի 21ին Ալեսանդրապոլում կեանքի է կոչւում Քաղաքային Ինքնավարութիւնը, ստեղծւում Քաղաքային Խորհուրդ եւ Վարչութիւն։ Մարտի 26ին Վարչութեան կազմում ստեղծւում է Գաղթականական Կոմիտէ՝ Տաթեւեանի գլխաւորութեամբ։*
[55] ՀԱԱ, Ֆ. 144, ց.3, գ.171, թ.4-5։
[56] ՀԱԱ, ֆ. 144, ց.3, գ. 173, թ. 24։
[57] *Նոյն։*
[58] *Նոյն։*
[59] ՀԱԱ, ֆ. 144, ց.3, գ. 173, թ. 25։
[60] ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 171, թ.2։
[61] ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1204. թ.15-16։
[62] ՀԱԱ, ֆ. 144, ց.3, գ. 173, թ.2։
[63] ՀԱԱ, ֆ. 144, ց.3, գ. 174, թ.1։
[64] ՀԱԱ, Ֆ. 144, ց.3, գ.173, թ. 4։

[65] ՀԱԱ, Ֆ.144, ց.3, գ. 171, թ.8-9։
[66] ՀԱԱ, Ֆ. 144, ց.3, գ.173, թ. 6-7։
[67] ՀԱԱ, Ֆ.144, ց.3, գ. 172, թ. 2։
[68] Կ. Ալեքսանեան, «Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում Խորհրդային Իշխանութեան Հաստատման Շրջանում (1921թ. Ապրիլ-Դեկտեմբեր)», *Գիտական Աշխատութիւններ, Հատ. 13*, Գիւմրի, 2010, էջ 140-143։
[69] ՀԱԱ, Ֆ.144, ց.3՝՝՝,գ. 99, թ.1։
[70] ՀԱԱ, Ֆ. 144, ց.1, գ. 63, թ.4։
[71] ՀԱԱ, Ֆ. 144, ց. 3՝՝՝, գ. 84, թ.13-14։
[72] ՀԱԱ,Ֆ.144, ց.1, գ.63, թ. 54։
[73] ՀԱԱ,Ֆ.144, ց.1, գ. 63, թ.14 ։
[74] Նոյն, ց. 3, գ. 58, թ. 9։
[75] ՀԱԱ,Ֆ.144, ց.1, գ, 8, թ. 45։
[76] ՀԱԱ, Ֆ. 144, ց. 3՝՝՝, գ. 84, թ. 39
[77] Նոյն, ց. 3, գ. 56, թ. 41։
[78] ՀԱԱ, Ֆ. 144, ց. 3՝՝՝, գ. 84, թ.91։
[79] Նոյն, թ. 39։
[80] ՀԱԱ, Ֆ. 144, ց.1, գ.59, թ. 57։
[81] ՀԱԱ, Ֆ. 144, ց. 1, գ. 59, թ. 121։

THE CONDITION OF THE WESTERN ARMENIAN REFUGEES IN THE DISTRICT OF ALEXANDRAPOLE BETWEEN 1918 AND 1921

(Summary)

KARINE ALEXANIAN
karine.aleksanyan@yahoo.com

During WWI thousands of Western Armenians living in the Ottoman Empire fled the Turkish massacres and took refuge in the border district of Alexandropole. The defeat of the Ottoman Empire gave hope to these Armenian refugees for an imminent return to their deserted homes. Nonetheless, it took time before they were allowed to return to their homeland. The District of Kars, for instance, was returned to the Armenians belatedly in May 1919. The time between the defeat of Ottoman Turkey and the handover of the Kars District was long enough to cause thousands of deaths among the refugee Armenians because of famine and diseases.

The Armenians of Alexandropole had to take care of the refugees. In December 1918 a Refugee Committee was established. It functioned till April 2, 1919 then transferred its duties to the American Near East Relief Committee. The latter, in order to control the relief work, resettled the refugees in the Poligon dormitories, on the outskirts of the Alexandropole city. The dormitories, however, became the cemeteries of thousands of Western Armenian refugeees. The government of the Independent State of Armenia undertook the task of saving these refugees and sent them to the deserted villages of the Kars District. However, due to the advance of Turkish forces, most of these refugees returned to Alexandropole. Most of the refugees, who could not flee further to the north and the Caucasus, fell pray to Turkish atrocities and brutal treatment.

The condition of the Armenian refugees did not change much after the retreat of the Turks from Alexandropole Province, as it was extensively looted and could not provide relief to the refugees. One of the basic priorities of the Soviet Armenian authorities established was addressing the refugee crisis. Notwithstanding huge efforts, thousands died.